

„Херој је умро – идеја је бесмртна“: Симболика смрти и погребних ритуала у избеглиштву (Пример Руског избеглиштва на Балкану)

Апстракт: Рад је посвећен осветљавању доживљаја смрти и смисла симболике погребних ритуала код руских избеглица на Балкану. Феномен је сагледан кроз неколико аспеката: од индивидуалног суочавања са смрћу, преко њене демографске димензије и специфичне ситуације избеглиштва као повода за умирање, до симболике смрти и сахрањивања.

Кључне речи: смрт, сахрањивање, погребни ритуали, руско избеглиштво

„Ја сам пак савио шију дупло – допао сам у лазарет, заразио сам се тифусом. Када сам ‘умро’, нисам осећао ништа страшно и није ми било жао изгубљеног живота, толико ми је од болести организам био исцрпљен. Све сам схватао и све сам видео – као и раније кроз прозор се видео огромни олеандер, сијало је сунце, однекуд је допирао разговор. Поклопац мртвачког сандука стајао је ту, недалеко од кревета. А потом је ушао медицински помоћник и рекао: ‘Но, најзад си дошао себи?’ Ја сам био уверен да разговара с неким у ходнику, али су његове очи гледале мене. Тек тада сам схватио да нисам потпуно умро. Да, али поклопац од мртвачког сандука?... И, слабо помичући усне, питао сам га за њега. Иако врло слаб, то је био мој сопствени глас. Медицинар је одговорио да је у суседној сали умро мој школски друг Костја Кленкин, такође бивши кадет, и ето, мислећи да сам ја још увек потпуно без свести, поклопац су пренели у моју собу.”¹ Овај догађај који се одиграо у једном од руских лазарета у Цариграду почетком двадесетих година, открива појединачни, лични доживљај два важна друштвена феномена, болести и смрти.

Преломне и превратне године у којима је настајао и формирао се феномен руског избеглиштва или руске емиграције, највеће политичке емиграције међу-

---

¹ Н. Воробьев, „Донские кадеты в английской школе в Буюк-Дере“, в: *Кадетские корпуса за рубежом*, Нью Йорк с.а., с. 236.

ратног света² – године Великог и Грађанског рата, двају револуција, бежанија, евакуација, путовања у далеке, непознате прекоморске земље, лутања, суморне свакодневице и неизвесне сутрашњице – оставиле су дубок траг на избегле људе у физичком и у психичком погледу (стрес, трауме, осећај катаклизмичних животних промена). Рањавања, контузије, осакаћивања, епидемије, заразе, исцрпљеност, неухрањеност и свакодневно суочавање са смрћу, само су део физичких искустава и искушења кроз које је пролазио руски човек тих година. Избеглиштво, као трауматично животно искуство, давало је општи фон суочавању са смрћу. За сваког конкретног човека доживљај како болести тако и смрти представљао је индивидуалан и интиман чин. Било је то драматично и тешко, али његово лично или искуство његових ближњих. Но, ма колико да се радило о строго индивидуализованом и интимном искуству појединца, чињеница да су се током кратког времена, на релативно ограниченом простору и у оквирима посебне друштвене групе, истовремено одигравале бројне личне драме, духовне и физичке патње великог броја људи, самом феномену смрти у избеглиштву давало је карактер колективног доживљаја.

Генерално посматрано, историја тела, обољевања и смрти, однос према болесном и мртвом телу представља социјалну константу кроз читаву историју и у свим друштвима. Она је истовремено и очевидна али и тешко ухватљива, део је колективног искуства али и препознатљива само кроз индивидуално³. То се посебно односи на смрт и друштвени однос према умирању, мртвом телу и погребним ритуалима. Још је Филип Аријес упозоравао да можда постоји стална веза између смрти и идеје коју човек има о себи, и да стога, када су модерна друштва у питању, треба прихватити слабљење воље за постојањем код савременог човека, а с друге стране немогућност наших техницистичких култура да поново обезбеде наивну веру у Судбину, коју су обични људи тако дуго манифестовали умирући.⁴ Ова опаска се може, бар делимично, применити на ставове о смрти руских избеглица. Та је веза, између смрти, идеје о себи,

² О руском избеглиштву, као феномену, детаљније: П.Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия. История и культурно-просветительная работа русского зарубежья за полвека (1920-1970)*, Париж 1971; Л.К. Шкаренков, *Агония белой эмиграции*, Москва 1986; Михаил Назаров, *Миссия русской эмиграции. Том I*, Москва 1994; Марк Раев, *Россия за рубежом. История культуры русской эмиграции 1919-1939*, Москва 1994; *Der große Exodus. Die russische Emigration und ihre Zentren 1917 bis 1941*, (Hrsg. Von Karl Schlögel), München 1994; Е. И. Алдюхова, А. М. Бегидов, Т. Л. Владимирская, О. А. Грибенчикова, Л. И. Димина, В. Ф. Ершов, М. А. Панова, Е. Б. Парфенова, А. А. Силкин, А. В. Симонова, Е. Н. Цимбаева, Е. И. Пивовар, *Россия в изгнании. Судьбы российских эмигрантов за рубежом*, Москва 1999; М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920-1940)*, Београд 2006; *Русский исход*, Санкт-Петербург 2004.

³ Жак Ревел, Жан-Пиер Петер, „Тялото: болният човек и неговата история“, в: *Духът на „Анали“ (антология)*, София 1997, с. 180.

⁴ Filip Arijes, *Eseji o istoriji smrti na Zapadu: Od srednjeg veka do naših dana*, Beograd 1989, с. 82.

слабљења воље за постојањем и вере у судбину, умногоме била повезана са збивањима која су их принудила да напусте домовину, са чином напуштања земље својих предака и идејом о Русији, какву су волели, за коју су се многи од њих борили са оружјем у рукама и какву су, најзад, памтили.

Однос према смрти у избеглиштву имао је све карактеристике, могло би се рећи, стандардне за модерно доба. О смрти се размишљало као о дефинитивној крајњој тачки индивидуалног живота, постојала су предвиђена, скоро гетоизирана, места за умирање (у старачким домовима или болницама), а избегличка гробља су постајала својеврсни симболи. Свакако, избеглиштво као преломни догађај у животу појединца утицало је да се однос према смрти исказује на различите начине – у демографској равни и на нивоу симболике умирања. Поред тога, људи који су се нашли у егзилу били су, још од времена Првог светског рата, константно суочени са смрћу. Може се рећи да је суочавање са смрћу за њих постало део свакодневице.

(1) Суочавање са смрћу. Смрт је у подједнакој мери обележавала и интимна и колективна избегличка преживљавања. Стицао се утисак да је смрт чинила неразлучив део избегличког искуства и живота. Пуковник Дмитриј Абрамович је, узимајући као мото познату изјаву генерала Корнилова (који је и сам погинуо током Грађанског рата) „Искључиво те смрт може ослободити од твоје службене дужности“, то стално присуство смрти окарактерисао следећим речима: „Вечнаја памјат онима које је смрт сменила на ратном положају. Но, није свима било суђено да буду ‘смењени’. Другима је било суђено да живе дуги низ година под подигнутом, кошчатом руком смрти, стално осећајући на себи њен хладни задах и постојано јој гледајући право у очи. Томе смене није било... Само је поново добијена рана омогућавала привремени предах у болничком кревету. Но, и ту је гримаса смрти пратила рањеног са фронта. Она га је пратила у болничкој соби, на операционом столу...“⁵. „Кошчата рука смрти“ била је свеприсутна током Грађанског рата, у време повлачења у зиму и рано пролеће 1919. године на залеђеном ушћу Дњестра и приликом покушаја преласка румунске границе, као и на бродовима којима се одлазило у егзил у пролеће и јесен 1920. године. Умирало се касније и по балканским градовима и касабама, од туге, бола, лошег и неуредног живота...

Јелизавета Гиљотен је забележила: „Они су пили и певали, кријући се иза магле алкохола, бежећи од стварности. Убрзо је умро Петја Мејер, коњички заставник Уланског пука. Још сасвим млад. Имао је слабо срце и није издржао ова опијања.“⁶ Умирало се и због неадекватних и лоших услова живота и становања. Примера ради Павел Фјодоров, који је скупа са осталим становницима

⁵ *В борьбе*, София 1929, с. 1.

⁶ Ј. Гиљотен, *Две моје домовине...*, с. 66.

био исељен из Јатаган мале, изградио је себи колибу поред Лазаревачког друма на Чукарици (предграђу Београда). Али се услед одрона земље са брдовитог терена колиба срушила, а Павел Фјодоров погинуо.⁷

Свакодневно суочавање са умирањем, било да се радило о смрти најближих, свакодневном нестанку пријатеља и познаника или сталним вестима које су постајале уобичајени део кућних разговора, утицало је да се људи на њу навикну. То су јасно показивали ставови деце о њој. Смрт за њих није била страشان али непознат догађај о коме су имали само магловите представе, већ стварни, веома конкретан доживљај, а често и крајње лично искуство са којим су били суочени. Ученици руске гимназије из Цариграда (касније пребачене у Моравску Тржебову у Чехословачкој) о смрти су говорили отворено, као о нечем свакодневном. Они нису показивали страх од мртвог тела: „За ове године толико сам се привикао на смрт да она сада на мене не производи никакав утисак“; „На улици сам прочитао списак стрељаних, тамо је био отац“; „Ја сам одлазио у затвор и молио сам да не кољу тату већ да закољу мене. Они су ме истерали“; „Долазио је доктор и показујући на маму питао: још није умрла? – Ја сам лежао поред и слушао сам то сваки дан, ујутро и увече“. Неколико десетогодишњака је веома сликовито описало своје суочавање са смрћу у најранијем детињству: „Тата је касно ноћу дошао из касарне. Схватио сам да не спава. Брзо сам се обукао и отишао до њега. Очи су му биле чудне. Замолио је да га подигнем. Рекао сам му: ти си тата тежак. Он је мало поћутао а онда је рекао: Николај, слушај маму. Удахнуо је пуним плућима и умро. Ја сам отрчао да пробудим остале“; „Чека је била смештена у дому мојих родитеља. Када су прогнали бољшевице, обишла сам препознатљиве собе моје рођене куће. Читала сам забелешке стрељаних, начињене последњих минута живота. Нашла сам нечију ишчупану вилицу, топлу дечју чарапицу, девојачку косу са парчетом меса. Најстрашније је било у нашим сарајима. Сви они су до врха били напуњени искиданим труповима. На зиду подрума неко је урезао последње речи: ‘Боже, опрости’“; „Дању су нас убијали, а под покровом ноћи предавали земљи. Само је она примала све. Одлазили су и чисти и прљави, и бели и црвени, упокојавајући заувек своја млада, али остарела срца. Душе њихове ишле су ка Престолу Господњем. Он ће свима судити.“⁸

Суочавање са смрћу показивало је све елементе карактеристичне за модерне представе о умирању: била је присутна веза између смрти и идеје о себи, вера у судбину, а о њој се размишљало и као о дефинитивној крајњој тачки индивидуалног живота. Други показатељи отварају перспективе за уочавање друштвених димензија умирања.

⁷ *Политика*, 11. 02. 1939.

⁸ *Воспоминания 500 русских детей*, Прага 1924, с. 14, 16–17.

(2) Демографска димензија смрти. Речита анализа о смртности руских избеглица у Краљевини СХС професора Дмитрија Иванцова, шефа статистичког одељења Државне комисије, открива низ занимљивих и важних демографских показатеља, о друштвеној димензији живота (и умирања) у егзилу. Анализа, изведена на основу средстава које је Државна комисија издвајала за погребне трошкове избеглица, односи се на почетак двадесетих година, што омогућава анализирање социјалних узрока смртности, повезаних са напуштањем земље и адаптацијом на нове услове живота првих година боравка у егзилу.

Опште податке о смртности у егзилу дају две анализе. Упоредна анализа старосне структуре и смртности у избеглиштву:

Узраст	Жене		Мушкарци	
	% у избегл. групи	смртност	% у избегл. групи	Смртност
0–3 г.	4,2%	20,5%	1,9%	10,3%
4–18 г.	19,0%	6,4%	13,7%	5,4%
19–21 г.	4,3%	1,3%	3,3%	3,8%
22–46 г.	59,0%	47,4%	63,8%	44,6%
47–61 г.	12,7%	15,4%	16,9%	28,3%
61 и више г.	0,7%	9,0%	0,3%	7,6%

И упоредна анализа смртности у нормалним околностима, у односу на смртност у избеглиштву.

Узраст	% смртности у нормалним друштвеним околностима	% смртности међу руским избеглицима
0–14 г.	17,2%	16,4%
15–59 г.	66,4%	75,6%
60 и више	16,4%	8,0%

Наведени подаци јасно показују да је, упркос евидентно високом проценту смртности међу децом до три године у односу на њихов укупан број у избегличкој маси, тај проценат ипак био нешто мањи када се упореди са процентом умирања деце у нормалним друштвеним околностима тога доба. Професор Иванцов је то одступање тумачио чињеницом да су „луксуз рађања деце, по правилу себи могле дозволити само мање или више ситуиране избеглице, способне да им обезбеде релативно подношљиве услове.“⁹ Слично томе, само се на први поглед може учинити да је смртност међу старијим становништвом, у односу на њихово пропорционално учешће у укупном броју била висока. Детаљнија анализа заправо показује да су старији људи у избеглиштву умирали duplo мање него у нормалним друштвеним околностима. То се може објаснити

⁹ Д. Иванцов, Смртност руских беженцев в Королевстве СХС (А САНУ, 14386, несређе-на грађа).

претпоставком да је услед тешких искушења током ратова и евакуација међу старијим становништвом које се затекло у избеглиштву дошло до својеврсне природне селекције, тако да су најотпорнији преживели, што се потом одразило и на проценат њихове смртности. Са друге стране, чињеница да је три четвртине свих смртних случајева отпадало на омладину и одрасле избеглице, уместо уобичајене две трећине, показује да су осим траума и стресова и чисто социјални фактори, попут борбе за лично и преживљавање породице, утицали на битно повећавање смртности међу избегличком популацијом. То је посебно уочљиво уколико се има у виду драстично повећан проценат смртности међу младићима од 19 до 21 године, што се може објаснити последицама огромних физичких и психичких напора којима је млад организам био изложен током Грађанског рата и евакуација.

Међу различитим подацима пажњу привлачи и запажање да су руске избеглице у већем броју умирале током зимских месеци, а знатно мање током пролећа и лета. Такође је важно приметити да је однос умирања жена и мушкараца у избеглиштву био 100 према 238. Но тај несклад, који је за 16 до 18 пута превазилазио стање у дореволуционарној Русији (када је у нормалним друштвеним околностима на 100 смрти међу женама, долазило 107–108 смртних случајева међу мушкарцима), лако се може објаснити неусклађеном полном структуром избегличке групе.

Веома драгоцени су подаци који омогућавају да се анализира утицај социјалних фактора, попут образовања или брачног стања, на смртност избеглица. На основу њих се може видети да су факултетски образоване жене умирале у далеко мањем проценту него оне са средњим, основним или без образовања. Насупрот томе, код мушкараца је управо супротно, процентуално најизраженија била смртност међу факултетски образованим људима. Једноставно речено, док је за руске жене високо образовање била својеврсна „заштита“, односно нека врста позитивног фактора који је олакшавао тешку животну борбу у егзилу, дотле је факултетска диплома за мушкарце представљала неку врсту баласта у сиромашним, руралним балканским срединама на чијим тржиштима рада се најлакше долазило до неквалификованих физичких послова. Те чињенице допуњавају слику о социјалним околностима живота у избеглиштву и на неки начин заокружују у логичну целину већ анализиране податке о губитку социјалног статуса и запослењу избеглица.

Но, најречитије податке о утицају друштвених фактора на смртност у егзилу пружа анализа умирања у односу на породични положај избеглица.

Брачно стање	% жена		% мушкараца	
	У избегличкој групи	Међу умрлима	У избегличкој групи	Међу умрлима
Неожењени/неудате	21,8%	33,9%	70,0%	60,9%
Главе пород. са два члана	4,8%	1,8%	16,0%	18,6%
Главе пород. са 3 и више чл.	2,9%	1,8%	12,7%	19,9%
Несамостални чл. породице	70,5%	62,5%	1,3%	0,6%

Најзначајније чињеница коју показује ова анализа је да је проценат смртности међу ожењеним мушкарцима (посебно међу очевима са децом), који су у неизвесним и нередовним условима живота у егзилу имали знатно већу одговорност око издржавања породице, била уочљиво већа него међу неожењеним, усамљеним мушкарцима чији је животни век био знатно дужи. Дијаметрално супротна ситуација била је међу руским женама. Слободно се може констативати да је усамљеност веома неповољно утицала на дужину живота неударних жена. За разлику од њих жене које су биле у браку, а нарочито оне које су имале децу, живе су дуже. Овај феномен могуће је тумачити на више начина, али је евидентно да су се тешки услови живота у егзилу, појачани стресом, губитком друштвеног престижа и често претворени у борбу за голо преживљавање, психолошки много неповољније одражавали на ожењене мушкарце.¹⁰

Но, смрт је у избеглиштву имала не само своје „реално лице“ и јасно мерљиве величине, већ и своју симболичку димензију. Та симболика смрти се исказивала на најразличитије начине.

(3) Избеглиштво као повод за умирање. Живот у избеглиштву, сам по себи, услед патњи, траума, стресова, разочарења, неиспуњених нада, био је понекад довољан повод да се људи добровољно одлуче за смрт. Новине су с времена на време доносиле мале вести о самоубиству или покушају самоубиства избеглица. Често је навођен и разлог због кога су се одлучивали на тај корак: крајем марта 1921. године, једна Русиња, средњих година, покушала је да изврши самоубиство због оскудног живота¹¹; у априлу 1922. године, Наталија Штајн, жена лекара, извршила је самоубиство због сазнања да јој муж у Русији има жену и децу, као и да намерава да је остави и побегне у иностранство¹²; истог месеца

¹⁰ Све анализе изведене су на основу: Д. Иванцов, Смртност руских беженцев в Королевстве СХС (А САНУ, 14386, несређена грађа). Занимљиво је да истоветне закључке о односу смртности и брачног стања избеглица (тј. о повећаној смртности ожењених мушкараца и усамљених жена) дају и неке друге анализе: Главный контролер Державной Комиссии, краткий очерк помощи русским беженцам в Королевстве СХС (ГАРФ, ф. 6792, оп. 1, д. 118, л. 143.).

¹¹ *Политика*, 27. 03. 1921.

¹² *Политика*, 22. 04. 1922.

убио се и извесни Запорожев, стар 21 годину, због несретне љубави¹³; годину дана касније, у марту 1923. године покушао је да се убије Димитриј Цепешки, из страха да не буде враћен у Русију, „како су му говорили неки сапутници у возу којим се враћао из Цариграда“¹⁴; у јулу исте године, на Вишњичком путу у Београду, покушао је да се убије бивши официр руске царске војске Василиј Моцлов, тамбураш у руском оркестру у кафани „Сабља Димискија“, због вести да му породица у Русији умире од глади¹⁵; неколико дана касније, бивши козачки официр Иванов, радник у селу Корбевцу код Врања, убио је девојку која није желела да се уда за њега, а потом је извршио самоубиство¹⁶; неколико година касније један избеглица-инвалид извршио је самоубиство у Младеновцу, због сиромаштва и беде,¹⁷

Смрт је тако, у равни симбола, али и живота, представљала окончање искушења и недаћа избегличког странствовања. Но, тиме се није исцрпљивала њена симболичка димензија.

(4) Символика смрти, сахрањивања и погребних ритуала. Смрт је један од базичних параметара колективне свести.¹⁸ Због тога је и симболичка функција умирања у избеглиштву била вишеструка. У сваком погледу она је одражавала везу између смрти и идеје коју човек има о себи. Но, шире посматрано она је симболизовала и везе појединца-избеглице, са идејом о Русији, за коју су се борили, какву су волели, за којом су неизмерно патили и какву су памтили.

Као и у свим културама модерног времена, и међу руским избеглицама о смрти се размишљало као о дефинитивној крајњој тачки човековог живота. Истовремено, она је доживљавана и као догађај који симболизује претходни животни пут: „Да сама смрт не би дала места само безизлазној туги, већ послужила потпуном приказивању духовног света покојника, да би она тако убедљиво и свечано крунисала дело читавог његовог живота, требало је бити фасцинантан, особен, велики човек.“¹⁹

Топографија умирања руских избеглица прошарала је мапу балканских гробаља карактеристичним осмокраким надгробним руским крстовима. У готово сваком месту где је постојала мало већа избегличка колонија, од Београда,

¹³ *Политика*, 20. 04. 1922.

¹⁴ *Политика*, 07. 03. 1923.

¹⁵ *Политика*, 10. 07. 1923.

¹⁶ *Политика*, 01. 08. 1923.

¹⁷ *Време*, 15.11.1928.

¹⁸ А. Я. Гуревич, *Исторический синтез и школа „Аналов“*, Москва 1993, с. 229.

¹⁹ М. А. Шатилова, „Песнь Богу (жизнь о. Петра Беловидова)“, в: *Пастыр добрый. Сборник статей посвященных памяти протопресвитера Петра Беловидова в связи с XX-летием существования русской церкви в Белграде*, Под редакцией протоиерея Владислава Неклюдова, Белград 1942, с. 107.

Софије, Цариграда, Новог Сада, Галипоља, Панчева, Шипке, Загреба, Варне, Скопља, до Сарајева, Великог Трнова, Земуна, Сомбора, на локалним гробљима постојале су (и понегде још увек постоје), најчешће на ободима, специјалне руске парцеле, називане и „руска гробља“ или „парче руске земље“, на којима су сахрањиване руске избеглице. У Галипољу је постојало читаво руско гробље са спомеником војницима умрлим током боравка у том војном логору током 1920. и 1921. године. У селу Корбевцу код Врања постоји споменик који су подигли руски војници запослени на изградњи пута Врање-Босилеград, бели камени крст на белом каменом постољу са натписом: „Кубанска козачка дивизија – Браћи козацима који су умрли у изгнанству 1921–1925. г.“

Комеморативне активности су по дефиницији социјалне и политичке, оне одражавају појединачно и групно сећање, које може бити консензусно уколико се појавило у процесу интензивне борбе и у неким случајевима пропасти.²⁰ Сећање уопште, и у том контексту сећање на умрле, директно је повезано са проблемом идентитета, проблемом са којим су се руске избеглице сусретале од првог дана свог боравка на Балкану. Због тога и руски споменици, заједничке гробнице или сами називи „руско гробље“ и „парче руске земље“, заправо имају социјалну димензију пошто симболички исказују намеру руских људи да макар у том последњем часу, почивајући скупа остану запамћени као део јединствене целине, као део Русије. До које мере је у изгнанству руско гробље за избеглице симболизовало део родне земље, показало је и свечано опраштање војника који су током 1921. и 1922. године из Галипоља одлазили у Бугарску и Краљевину СХС са гробљем и спомеником у галипољском логору. Чин опраштања забележио је у свом дневнику Владимир Христијанович Даватц: „27. новембар. Последњи дани живота у Галипољу [...] Сада сам био на гробљу, полагали су венац Главнокомандујућег. Сребрни венац на црном плишаном јастучићу са националним лентама и натписом: ‘Главнокомандујући – родним саборцима’ [...] Хор пева панихиду за покој душе. Звуци молитве разлежу се пианисимом који хвата за душу. Навиру сузе на очи – желео сам да пред спомеником паднем на колена, и да плачем, да се молим. Ми одлазимо. Неће бити Руса. Постепено ће оронати споменик. Осипаће се бусење са гробова, пашће крстови... ‘И сохрани им вечную память...’ – пева хор, и душа се грчи и узноси ка Богу. Поред једног гроба старица служи панихиду. Она вероватно такође одлази. Заувек.“²¹

У симболичком погледу важне и речите биле су и две церемоније преношења и сахрањивања посмртних остатака некада истакнутих генерала руске армије Михаила Васиљевича Алексејева и Петра Николајевича Врангела.

²⁰ John R. Gillis, „Memory and Identity: The history of a relationship“, in: *Commemorations: the politics of national identity*, Ed. By John R. Gillis, Princeton 1994, p. 5.

²¹ В. Х. Даватц, „Галиполи. Отривки из дневника“, у: *Вестник Главнаго Правления Общества Галиполийцев*, Белград 1924, с. 107–108.

Историја сахрањивања посмртних остатака генерала Алексејева у Београду била је крајње неуобичајена. Последњи Главнокомандујући Руске царске армије (у време фебруарске револуције) и иницијатор оснивања Добровољачке армије, генерал Алексејев умро је још 8. октобра 1918. године, током Грађанског рата у Русији, где је и био сахрањен. Но, наступање большевика и све извеснији пораз антибольшевичких снага навели су генералову породицу на мисао да не допусте да његово тело почива у земљи којом владају Совјети. Сандук са посмртним остацима је ископан и породица га је понела у избеглиштво. Породица генерала Алексејева доспела је, после евакуације из Русије, у априлу 1920. године у Србију, земљу која је била бивши руски ратни савезник. Власти су допустили породици да дође у Београд, где су посмртни остаци генерала инфантерије Михаила Васиљевича Алексејева, уз највише војне почасте, сахрањени на београдском Новом гробљу. Погребу је чинодејствовао лично Митрополит Димитрије, са београдским свештенством, а сахрани је присуствовао и специјални заступник престолонаследника Александра, генерал Зечевић, помоћник Министра војног, као и чланови владе, представници Народне скупштине, војске и морнарице.²²

Девет година касније, 6. октобра 1929. године, Београд и Југославија су присуствовали још грандиознијој церемонији, процесији „какву Београд до тада никада није видео, чак ни у време сахране краља Петра“, како су говорили стари Београђани.²³ Сахрањивани су посмртни остаци генерал-лајтнанта Петра Николајевича Врангела, човека који је био симбол последњег отпора большевизма током Грађанског рата, и својеврсни симбол руског избеглиштва (тј. његовог већег дела, претежно војно и монархистички оријентисаног). Генерал Врангел умро је 25. априла 1928. године у Бриселу. Приликом разговора које је на самрти водио са супругом Олгом Михајловном и личним секретаром Николајем Михајловичем Котљаревским, изразио је жељу да буде сахрањен у београдској руској цркви, „у сенци руских ратних симбола и барјака који су се чували у њој“. После годину дана, 18. јула 1929. године, краљ Александар Карађорђевић дозволио је, а српски Патријарх Димитрије и митрополит Антоније, председник Сабора руских архијереја и Архијерејског Синода руске православне заграничне цркве, дали свој благослов, да се посмртни остаци Главнокомандујућег Руске армије пренесу у Београд у Руски храм „Св. Тројице“ на Ташмајдану.²⁴

²² *Политика*, 06. 04. 1920; *Политика*, 08. 04. 1920.

²³ Протоиерей Владислав Неклюдов, „Пастыр добрый“, в: *Пастыр добрый. Сборник статей посвященных памяти протопресвитера Петра Беловидова в связи с XX-летием существования русской церкви в Белграде*, Под редакцией протоиерея Владислава Неклюдова, Белград 1942, с. 60.

²⁴ *Перенесение праха генерала Врангеля в Белград 6 октября 1929 г.*, Белград 1929, с. 5.

Воз који је превозио Врангелове посмртне остатке био је на свом путу дочекиван од масе руских избеглица. У Суботици је вагон са ковчегом дочекао председник IV одељења РОВС, генерал Барбович, а испратили су га сви Руси из Суботице и Палића, којима су послодавци тим поводом дали слободан дан. На станици су се окупили представници свих суботичких руских избегличких организација. Присутни су били и представници локалних цивилних, војних и црквених власти. На сандук су полагаани венци. Окићен руском националном заставом, вагон је наставио свој пут 4. октобра. Специјални војни вод испратио га је почасним плотуном. Слично је било и у Новом Саду. Били су присутни представници локалних градских, црквених и војних власти, као и представници свих руских војних и грађанских организација. По окончању процесije, на сандук су положени венци. Изузетно свечано било је у Сремским Карловцима, где је генерал Врангел живео неколико година по доласку из Цариграда. Као и у Суботици и у Новом Саду, и у Сремским Карловцима је одржана панихида. Њу је служио епископ Иринеј, викар Карловачке Митрополије, били су присутни представници локалних власти, руских организација и велики број обичног света. Ван протокола, на инсистирање руског свештеника Венијамина Иванова, вагон се зауставио и на станици Инђија, где је почасну стражу на перону давала Полтавска чета Кубанске козачке дивизије, са барјаком.

Најзад, у осам часова увече вагон је најзад стигао у Београд. Дочекали су га највиђенији представници руске колоније у Југославији, В. Н. Штрандтман, С. Н. Палеолог, генерали А. П. Кутепов, Е. В. Ек и И. Г. Барбович, А. Н. Алексејева и Мара Стефановић, председница комитета београдских дама за помоћ Топчидерском санаторијуму који је носио име генерала Врангела. Почасну стражу која је пратила ковчег током пута, заменила је почасна стража војника Корниловске артиљеријске дивизије, на челу са пуковником А. Г. Пио-Уљским.²⁵

Процесија током које је ковчег на лафету пренет од београдске железничке станице до Руске цркве на Ташмајдану, прошла је кроз централне градске улице. Њу је пратила маса света. Изузетно дугачку процесiju предводио је дечак са крстом, за њим је ношена руска национална тробојна застава и јастучићи са руским и страним ордењем, потом су ношени венци на челу са венцем Краља Александра. За њима су ишли руски соколи са заставом, па руски скаути, руски кадетски корпуси, девојачки институти, ученици гимназија, студенти и студенткиње Београдског универзитета. Следиле су трупе Руске армије праћене хорском музиком, иза њих су ишле јединице Војске Краљевине Југославије такође са хором, потом и хор певача, затим српски и руски архијереји предвођени епископом нишким Доситејем, епископом курским и обојанским Феофаном, и настојником београдске руске цркве Петром Беловидовим. Иза њих је ишао лафет са ковчегом, за њим породица, представници југословенске Владе, представници иностраних

²⁵ *Перенесение праха генерала Врангеля в Белград 6 октября 1929 г...*, с. 11–19.

држава и Генералштаба Краљевске војске, потом представници југословенских друштвених организација, чланови Руског Генералштаба, чланови Комитета за чување успомене на генерала Врангела, руска грађанска делегација, представници официјерског кора Краљевине Југославије и на крају публика.

Сандук са посмртним остацима генерала Врангела у руској цркви „Св. Тројице“ дочекали су Патријарх српски Димитрије и митрополит Антоније. Процесији је присуствовао велики број представника београдске политичке, војне, духовне и интелектуалне елите. Специјални представник краља био је пуковник М. Стојадиновић, а поред званичника који су учествовали у процесији, богослужењу су присуствовали министар Н. Узуновић, као представник владе, затим помоћник Министра иностраних послова Бакотић, начелник руског одељења Министра иностраних послова Мартинац, начелник Главне поморске управе адмирал Прица, вицеадмирал Кох, ректор Београдског универзитета Ч. Митровић, заменик директора Државне банке Радовић, представник београдске градске самоуправе Пандуровић, шеф кабинета Министра војног Сибин Тодоровић, мађарски посланик барон Форстер са секретаром посланства и војним агентом, представник италијанске дипломатске мисије, амерички војни агент Хезелтинг, и много других званичника.²⁶

На сахрани су присуствовали представници 129 различитих избегличких организација, духовних, друштвених, хуманитарних, друштвено-политичких, научних, културно-просветних, уметничких, професионалних, као и представници руске штампе. Било је и 125 представника војних и 34 изасланика козачких организација као и 72 представника руских колонија из Краљевине.²⁷ На гроб је било положено 203 венца, који су готово испунили унутрашњост руске цркве.²⁸ На ленти једног од венаца писало је: „Херој је умро – идеја је бесмртна. Националном вођи – војна организација из Солуна“.²⁹ Опроштајна порука солунских сабораца последњем вођи антибољшевичког отпора показује сав симболички смисао доживљаја смрти у руском избеглиштву, тело је смртно – „идеја је бесмртна“. Идеја о Русији. Идеја коју је својим животом и својом борбом симболизовао и сам Врангел.

Симболички смисао живота и смрти у избеглиштву, у целини је био повезан са доживљајем напуштене домовине. Од идеје о „мисији“ руског избеглиштва, преко смисла и сврхе постојања „Заграничне Русије“, до самог чина сахрањивања, смртог тела – све је било усмерено на везу са Русијом.

²⁶ *Перенесение праха генерала Врангеля в Белград 6 октября 1929 г...*, с. 23–31.

²⁷ *Перенесение праха генерала Врангеля в Белград 6 октября 1929 г...*, с. 45–67.

²⁸ *Перенесение праха генерала Врангеля в Белград 6 октября 1929 г...*, с. 69–82; Протоиерей Владислав Неклюдов, „Пастыр добрый“, в: *Пастыр добрый. Сборник статей посвященных памяти протопресвитера Петра Беловидова...*, с. 60.

²⁹ *Перенесение праха генерала Врангеля в Белград 6 октября 1929 г...*, с. 71.

То недвосмислено показује и веома распрострањен обичај сахрањивања избеглица са шаком руске земље, коју су понели приликом одласка, или им је неко, неком згодном приликом, донео из отаџбине, а коју су до последњег часа предано чували као амајлију по кесицама. Тај обичај описала је Ирена Грицкат, поводом смрти Нине Фјодоровне Корш, становнице Александровца жупског, која је умрла после Другог светског рата, десетак година после своје кћери: „Бабушка [...] више није живела међу нама, у нашој долини плача, већ скоро непрекидно са својом ћерком у очекивању да јој се најзад придружи у рајскоме врту. Умрла је убрзо по завршетку рата. Молила је да буде сахрањена у црнини коју је носила после Тањине смрти, са бројаницама у руци. И да јој из кесице послу преко гроба ону прегршт руске земље коју је, одлазећи, понела са собом...“³⁰

***

Било како да је смрт доживљавана у избеглиштву, као идеја, реалан догађај или као симбол, она је сублимирала у себи читав спектар унутрашњих доживљаја појединаца. Однос руских избеглица на Балкану према смрти јасно је показао распоућеност између „старе“ Русије и осећања живота у избеглиштву, између сећања о славној прошлости и свесног (или несвесног) доживљаја избеглиштва као умирања. Тиме је, на симболичан начин затворен круг, од представе о избеглиштву као о симболу „праве“ и „старе“ Русије, од идеје о „мисији“ избеглиштва, до представе о умирању, смрти хероја, смрти тела – тела онемогућеног да се врати у домовину и принуђеног да буде сахрањено у „туђини“, само са груменом земље донете из Русије, са далеким одблеском родне груде – коју је компензовала једино нада да „идеја наставља да живи“.

³⁰ И.Грицкат, *У лебдивом ходу...*, с. 140–141.

Summary

Miroslav Jovanović

**„Hero is dead – the idea is immortal“:
Symbolics of death and funerary rituals in exile
(The Case of russian emigration in the Balkans)**

The article deals with the experience of death and meaning of the symbols of funerary rituals among Russian refugees in the Balkans. The phenomenon has been viewed through certain most important aspects: from the individual encounter with death, through its demographic dimension during specific situation of the life in exile, which often caused death, to the symbols of death, funerals and funerary rituals. No matter how death was experienced in the exile, as an idea, a real event, or as a symbol, it had sublimated the whole range of the inner feelings of an individual. Relation of the Russian refugees in the Balkans towards death, between the memories of glorious past and conscious (or unconscious) comprehension of life in exile as dying. In a symbolical way, thus the circle was closed, from the idea of exile as a symbol of “real” and “old” Russia, from the idea of “mission” of the refugees, to the image of dying, death of heroes, death of the body – body unable to be returned to the homeland and forced to be buried “in foreign land”, only with a clamp of earth brought from Russia, with remote reflection of native land – compensated only by hope that “the idea remains alive”.